

ad, hogy a piaci versenyben sokféle gazdasági kultúra találhatja meg a helyét, mindenesetre többféle, mint az uniformizálásra hajlamos tervgazdaságban. Például a guzsba kötött innovativitás időszakában megszerzett, sokszor mesterfokra fejlesztett kreácsolási képességeket a kilencvenes évek elején sem kellett sutba dobni, mert a verseny és a korlátozott vásárlóerő által támasztott problémák megoldásában is lehetett hasznosítani őket. A kreácsolás örök – mondja joggal Kuczi Tibor –, mert az emberek nem egyszerűen meglévő adottságaik kihasználásával próbálnak boldogulni, hanem környezetüket is igyekeznek adottságaik szerint átalakítani. A piac szűrője azonban – tehetnénk hozzá – szigorúan rostál, emiatt nem minden kreácsoló vállalkozás állja ki az idő próbáját. A legfontosabb szelekciós tényező talán az, hogy a munkamegosztás tökéletlenségére épülő vállalkozások csak ideig-óráig tudják helyettesíteni a hatékonyságot, ezért lehetőségeik beszűkülnek, míg a jó piaci lehetőségeket megtaláló vállalkozások túlléphetnek kényszerből kreatívan összetakolt fizikai és szellemi alkotmányaikon.

Kuczi – nyilván nem függetlenül választott módszerétől és szemléletétől – elsősorban a lassú változások világában mozog otthonosan, ahol valóban nagymértékben befolyásolja a vállalkozások születését és működését a család és a kisközösségek hagyományai, és a kulturális tényező tetten érhető sok vállalkozás jelenében, mindennapjaiban.

Ebből azonban nem következik, hogy ez volna az egyedüli, vagy akár a domináns magyarázó tényező, különösen a gyors változásokkal jellemezhető időszakokban. Magyarországon tíz éve újra működik a piacgazdaság, ami alapvetően új helyzetet teremtett minden gazdasági szereplő számára, így joggal feltételezhetjük, hogy hirtelen lesz a magatartási mintákra, a gondolkodásmódra, a kapcsolatrendszerekre. Az elmúlt tíz év is része a mai vállalkozók kulturális örökségének. Jó lett volna látni a könyvben, hogyan hatnak az új impulzusok, mit művel a vállalkozókkal a piac és a verseny. A rendszerváltás után a gazdálkodásnak keretet adó, radikálisan

átalakított jogi, szabályozási intézmények leírása nélkül aligha magyarázható az 1990-ben megindult hatalmas vállalkozásalapítási láz. Az ország legkülönbözőbb kulturális hagyományaival bíró területek, közösségek éltek az új jogi szabályozás és a megváltozott politikai klíma adta lehetőségekkel. Jó látni, miben különböztek a reagálások, mik voltak a közösségek vagy családok által determinált magatartási minták. Fontos minél többet tudni ezekről a tényezőkről, de ez nem csökkenti a piacgazdasági intézmények szerepét a gazdasági teljesítmény meghatározásában.

KÁLLAY LÁSZLÓ

Jászi Oszkár naplója 1919–1923

Sajtó alá rendezte Litván György. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001. 415 old., 1650 Ft

Jászi életének legfontosabb éveiben keletkezett naplójának közreadása kulcsot adhat azok kezébe, akik meg akarják ismerni érzelmeit, gondolatait, indítékait, a személyiségét formáló hatásokat; és azok kezébe is, akik meg akarják érteni az elmúlt évszázad magyar, Duna-völgyi történetét. Csak óvatosan ajánlhatjuk a kötetet azoknak, akik nem olvasták Jászi írásait: ami azokban ki van fejtve, itt vázlatosan, félszavakban jelenik meg. Ha nem sürgetően ajánljuk azoknak, akik már olvastak Jászitól, és Jásziról, és jobban akarják látni tevékenysége kereteit-korlátait, mozgatórugóit.

Jászi könyvei tilosak voltak ötven éven át, róla szólni csak rosszat vagy semmit volt ajánlatos. A nyolcvanas évektől sorra jelentek meg írásai, részben a kéziratban maradtak, a levelek is, mégsem váltak közismertté, a közbeszéd tárgyává, pedig most lépünk be abba a „nyugati” demokráciába, melynek Jászi elemzője, magyarázója és profétája volt jó fél évszázadon át. Talán azért, mert mire ismertté

vált, látszatra fölösleges is lett. Ma Magyarországon *mindenki* demokrata, az európai egyesült államoknak, melyet ő már az első világháború előtt hirdetett, és amiért lemosolyogtak a „komoly” politikusok, már a küszöbén állunk. Talán azért is, mert a demokráciát minden párt és irányzat a maga mellé és hasbőségéhez akarja szabtatni, Jászi pedig a teljes, „deficitmentes” demokrácia híve volt, amelyben benne foglaltatik a szociális demokrácia, a civil társadalom kontrollja, a nemzeti egyenjogúság és tolerancia, a gondolat szabadsága.

Ezért nem tud mit kezdeni Jászi-val sok politológus, történész és más világmegmagyarázó; ha szabad képzavarral élni, egyszerre sokaknak akadt meg a torkán. Nem mintha emészthetetlenül bonyolult lenne, ellenkezőleg, túlságosan világos azok számára, akik kellemes félhomályban szeretnének elcsalni valamit párt-, osztály-, csoport-, nemzeti és más partikuláris érdekek javára a demokrácia általa hirdetett oszthatatlanságából.

A naplót vezető kiszolgáltatja magát. Nem azért, amit tucatnyi szimultán szerelméről, fellángolásairól és csalódásairól ír, melyek a forradalmi hónapokban is lekötik gondolatait és energiája nagy részét. („Kedves kis bestia”, „A burzsoázia női értékeinek és kifinomodottságának párizsian nemes típusa”, „Finom és nobilis”, „Katinka holnap esküszik”, „Máli fokozódó idegessége”, „Ellánál ebédén, Margitnál tea”, „Egzáltaltan heroika, mint mindig”. Majd már a bécsi emigráció első hónapjaiban: „Mindem, ami intellektuális, elriaszt ettől az asszonytól: ellenben az ösztönösség világa mindig visszavisz hozzá”, „Nagyon szép és finom, de kissé kalandoros beállítású... Kalandornő vagy tünemény? Egész csodálatos jelenség” stb. Vagy mikor többször is elégedetten állapítja meg: mióta törvényesen elvált Lesznai Annától, szexuális kapcsolatuk sokkal kellemesebb.)

Inkább azért szolgáltatja ki magát, mert a napló odavetett, kifejtetlen fogalmazásait összefüggéseikből kiragadva könnyű a szerzőt

hamis színben beállítani – s ezt néhány antijászi máris megtette, például antiszemitizmusát „bizonyítva”. Pedig aki akarja, a naplóból is láthatja, hogy elítéli az „igazi”, jobboldali antiszemitizmust, de még az általa ekkor felfedezett s nagyra becsült Eugen Dühring „szégyenletes gyűlöletét a zsidók ellen” is (1919. 7. 13.). Jászi olyan kitörései, mint: „Egy szörnyű faj ez a zsidó! Pedig ezek még a jobb példányok. Mi folyhatik a tanácsköztársaság adminisztrációjában és pénzkezelésében”, nem a zsidó orvosokra, rabbikra, kereskedőkre, munkásokra, általában a zsidók százazezreire vonatkoznak, még csak nem is a tőkésekre, hanem egy alig párszáznyi újságírótipusra, a forradalomban fontoskodó fiatalemberekre („18–19 éves jünglik basászkodása”, 1919. 3. 28., illetve 1919. 7. 11.). Azokra, akik a világháború előtt lelkesen tömörültek a Galilei-körben, Jászival ébredtek, Adyval feküdtek, hogy azután vagy kommunisták, anarchisták, más extrém lázadók, vagy ellenkezőleg, üzletes, a többet fizetőt szolgáló zsrnaliszták legyenek. Viszont legjobb barátainak, munkatársainak nagy része is zsidó származású – s ezeknél fel sem merül ilyen megkülönböztetés, sőt a sok mindenért hibáztatott Kunfi vagy a kifejezetten utált Garami jellemzésére sem. Bíró Lajosról, aki társa volt a Radikális Párt megalapításában, csak annyit jegyez meg a kommün bukása után: „Több évre Rómába akar menni. Így könnyű bolsevista politikába ugorni!” (1919. 8. 4.)

Ezért tévedésben vannak azok, akik, mint Gyurgyák János egyébként figyelemre méltó monográfiájában (*A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*. Osiris, Bp., 2001. 788 old. Jászi a zsidókérdésről című alfejezet) vagy Pelle János egyáltalán nem figyelemre méltó Jászi-„esszéjében” (*Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé*. Kairosz–XX. Század Intézet, Bp., 2001. 301 old.) – az esszé publicisztikánkban lassan a parttalan locsogás szinonimájává válik – külön elméletet dolgoznak ki Jászi „antiszemitizmusáról” –,

amely pedig nem létezett. Gyurgyák idézi is – sportemberhez illő fair módon, hiszen az ő véleménye más – az öreg Jászi 1953-as naplóbejegyzését: „Nem szeretem 1919–20-as naplóm néhány antiszemita kitételét. Reakció a túlnyomórészt zsidó vörös terrorra.” (508. old.) Pelle viszont szívesen idézi a napló őt igazoló kitételeit – az ellentéteseket észre sem veszi.

Történeésznél, életrajzírónál fontossági és etikai kérdésként is felmerülhet a naplók felhasználhatósága. Nyomtatásban megjelent művekkel, más adatokkal együtt hézagpótló lehet, viszont perdöntő forrásként idézni azt, amit valaki dühében vagy elkeseredésében ír ki magából a maga számára, közel áll a telefonlehallgatás műfajához. (Érdeklődéssel várjuk, hogy a naplót publikáló Litván György hogyan oldja majd meg ezt a problémát készülő Jászi-életrajzában.)

Például nem újdonság annak, aki ismeri Jászi írásait, de bizonyításkiegészítő erejű, hogy Jászi véleménye nemcsak a kommunista politikával szemben elutasító kezdettől fogva („A szocik és a bolsik erkölcssten összeállása. Silány lista” – kommentálja 1919. március 22-én a Kormányzótanács névsorát), de általában a marxizmussal, a korabeli szociáldemokráciával, sőt a dogmatikusnak nem mondható Lóriával, Mehringgel, Szendével szemben is. Pedig manapság divat Jászit úgy ábrázolni, mint aki a Galilei-körben ringatta a kommunizmus bölcsőjét, ha nem is komoly munkákban, de Boross Péter és Pelle János színvonalán annál sürűbben. (Boross Péter exminiszterelnök a *Magyar Nemzet* 2002. január 21-i és 22-i számaiban közölt kétrészes cikke lényegében aktuálpolitikai indíttatású, azért említjük mégis itt, mert saját történelemképet mutat be, melyben Jászi nemcsak minden baj okozója, beleértve a Központi Hatalmak vereségét az első világháborúban, de mindenféle baloldal, tehát a kommunisták szövetségese is.)

Nem elvek, emberség dolga, hogy amikor Balázs Béla Bécsben bajba kerül a rendőrséggel, mint

Jászi írja, „szakadó hideg esőben órákat futkostam Balázs ügyében, mely rosszul áll”, de azért megjegyzi: „hős bolsik, akiknek szabad százezreket nyomorba és halálba kergetni, reszketnek, mint a kocsonya ily bagatell dolgok miatt!” (1921 4. 13. és 15.) (Adalék a napló pszichológiájához: ha nem segít Balásznak, talán nem is tesz megjegyzést feldúltságára, de mivel kételkedve segít, s az üldözött Balázst szemtől szembe nem is hordaná le, így kompenzál a naplóban. Tanulság: óvakodjunk az összefüggéseikből kiragadott idézetektől!) Viszont mikor kiteszi a *Bécsi Magyar Újságtól* annak egyik leghatasosabb munkatársát, Gábor Andort, az elvi ellentét mellett diagnosztizálható a kölcsönös utálat is.

A naplóból az européer polgár, az igazi Bildungsbürger képe rajzolódik ki, akinek a napi olvasmányok nem kevésbé feljegyzésre, töprengésre méltók, mint a nap eseményei, de a polgári kényelem hiánya is nehezen elviselhető: nem holmi vándordíák, megszenvedi az utazások kényelmetlenségét, a koffer cipelést és a balkáni vécéket. Bécsben ideje nagy részét kényelmes lakás keresésével tölti, hogy végül csapdába essen: mire feleszmél, feleségül veszi a színleg önzetlenül felajánlott albérlet tulajdonosnőjét.

Jászi élete döntő fordulatainak tanúai ezek a naplójegyzetek. Minden belesűrűsödik ebbe a négy évbe: a forradalom sikere és bukása, búcsú a hazától, a „békebeli” Magyarországtól, az oktobrista emigráció megszervezésének kísérlete, menekülés egy elromlott házasságból egy még rosszabbba, s végül menekülés Amerikába, ami tudatosan végleges elszakadás a múlttól: hazától, politikától, barátoktól, az európai élettől.

Jászi élete nagy célja az új, demokratikus Magyarország megteremtése, barátjával, Adyval vallja: „Vagy igaz világ lesz, vagy nem lesz itt semmi.” Ezért mondott le az egyetemi, minisztériumi karrieréről, lett a demokrácia táborának szellemi vezére, s ez a magyarázat arra, hogy bár a forradalom bukása után

rögtön világosan látta küzdelmei kudarcát, a visszatérést váró, idegeit súlyosan megviselő bécsi emigráció céltalanságát, 1925-ig Bécsben marad, sziszifuszi reménytelenséggel próbálkozva újra meg újra az oktobrista emigráció aktivizálásával, Horthy megbuktatásával. A napló minden sora arról tanúskodik: kevés az illúziója, de élete értelmét nehezen adja fel. Pedig már 1919. június 27-én azt jegyzi fel: „Ha a Jövő megadná nekem a teljes tudományos koncentráció lehetőségét, teljesen félrevonulva politikától – nagyon áldanám érte a Sorsot.” S 1919 végén már tudatosan készül Amerikába. Angolul tanul, „mindenképp el szeretnék menni”, írja 1919. december 3-án, „az amerikai terv az egyedüli kiút számomra, úgy anyagilag, mint politikailag, mint erkölcsileg”, szögezi le 1920. január 17-én. Majd április 24-én: „Csak ki Amerikába, ott új korszak kezdődik.” Az 1920-as év mégis emigráns spekulációkkal és várakozással telik el, eredménytelen tárgyalásokkal az osztrák, csehszlovák, jugoszláv kormánnyal, román politikusokkal – 1921 elején szánta el magát próbaként egy amerikai előadókörútra, amit tudatosan a kivándorlás előkészítésének tekintett.

Hock Jánossal, a forradalmi Nemzeti Tanács elnökével és Károlyi volt titkárával, Simonyi Henrivel indultak volna, s el is jutottak Nápolyig a legrosszabbkor – éppen ekkor utasították ki Károlyit, s a fasiszták és a magyar követség rágalmai Jásziékat is elérték. „Amitől tartottam, bekövetkezett. Az amerikai vízumokat visszavonták. Valószínűleg az enyémet is... Szörnyű kétségbeesés fogott el. Másfél év minden terve s küzdelme hiábavaló! Mihály szerencsétlen ügye és Hock túl bizalmas bőbeszédűsége mindent tönkretett.” (1921. 3. 11. Nápoly) „Tegnap este érkezünk ide csaknem 48 óras út után. 3 dektív kísért a határra, ugyanis az olasz kormány értésünkre adta, hogy kellemetlen idegenekké váltunk »az olasz belügyekbe való beavatkozásunk miatt«. Értsd felszólalásainkat a Károlyi-ügyben. A ná-

polyi rendőrség kijelentette, hogy ha ottmaradunk, fogolyként kezel...” (1921. 3. 15. Innsbruck)

Nehéz nem lett volna, csak fáradságos újra kezdeni, mindenestre Olaszország elkerülésével, ehelyett két és fél évre visszasüllyedt a bécsi társaságba és az emigráns politizálásba. Gyakran látogatta kisleányait Lesznaiék immár Csehszlovákiához tartozó körtvélyesi birtokán – ezekről az utakról szólnak naplója derűs lapjai. Bár az 1920 júliusi zsnaimi emigráns találkozó után (melyről részletesen beszámol) egyszer már reménytelennek látta összebékíteni a 48-as párti Hock és Juhász Nagy Sándor, a forradalom igazságügy-minisztere „félsovinizmusát” Károlyi radikalizmusával és az egymással is viszálykodó szociáldemokratákkal, Károly király szerencsétlen hazatérési kísérlete 1921 márciusában új reményt ébresztett – az utódállamok megelégedik Horthy és szélsőséges hívei tűzfészket, utóbbiak pedig nem tudják összeegyeztetni hűségüküket a király veszedelmes naivitásával.

Történetírásunk régi vitatémája Jásziék kapcsolata az utódállamokkal, s ennek konklúziója – ha hazaárulónak nem tekintjük, mennyiben kell naivnak tekinteni őket? Éppen ezek a kérdések, melyek vizsgálatahoz jó segédeszköz a napló. A győztes hatalmakról, a wilsonizmust is beleértve, sohasem voltak illúziói, legalábbis nem több, mint a kortársaknak általában. Ezt állítja emlékirataiban, s ezt igazolja naplója is. A lelkes wilsonista nyilatkozatokat, amíg kormányon voltak, s felhívásait a világ demokratikus közvéleményéhez és kormányaihoz a bukás után nem a remény szülte, hanem az alternatíva hiánya.

Más a helyzet az utódállamok vezetőivel. Legkevesebb illúziót a román uralkodó körök iránt táplált, s látta, amit látott: „román asszimiláló vandalizmus” – jegyzi fel Marosvásárhelyen (1923. 5. 25.), de bízott régi erdélyi ismerősei (Goga, Maniu) demokratizmusában, elhitte, hogy Goga autonómiát adna a Székelyföldnek, s nem tudta felfogni, hogy ha a kor magyar politikai elitjéhez képest demokratikus gon-

dolkodásúak voltak is, közelebb álltak saját népükhöz, ezt jól össze tudták egyeztetni magyarellenessé előítéleteikkel, önzésükkel, sovinizmusukkal. Nem mintha ezt az elmentmondást ma jobban értenénk – csak a tapasztalatunk több.

Jugoszlávia esetében azonban a kormányokban is bízott – legalább 1921-ig, Benešben és Masarykban pedig a legtovább. Nem tekinthetjük hibának vagy éppen „hazaárulásnak”, hogy tárgyalt Benešsel, és támogatást remélt tőle – hiszen Teleki miniszterelnök és Gratz külügyminiszter is találkozott vele 1921 márciusában, választékuk nem volt, a napló keserű gúnnyal konstatálja: „A magyar–cseh kibékülés is nagyon lehangol. A zsidók kénytelenek a mi politikánkat csinálni. Persze rosszul.” (1921. 3. 16.) Érdemes elolvasni, mit ír erről megjelenés előtt álló memoárjaiban Jászi ifjúkori elvarátja, Gratz Gusztáv: „Beneš rögtön a megbeszélések kezdetén, melyeken magyar részről Teleki miniszterelnök és én vettünk részt, kijelentette, hogy sem ő, sem Masaryk elnök nem tartják szerencsésnek a trianoni szerződésben meghatározott magyar–csehszlovák határt. Személyesen mindketten szívesebben láttak volna egy az etnikai viszonyokat jobban figyelembe vevő határmegállapítást”, de tekintettel kell lenniük a csehszlovák kormány többi tagjára, a közvéleményre, ám „Beneš mindazonáltal azt akarta, hogy a közvélemény előkészítésére 2–3 évet hagyjunk, csak azután kellene a határkiigazítást végrehajtani”. Gratz a további tárgyalás híve lett volna, s ezek elmaradásának okát nem is annyira a két héttel később bekövetkezett királypuccsban, hanem az új miniszterelnök, Bethlen István felfogásában látja: „Bethlen a külpolitikában teljességgel idegenkedett a szomszéd államokkal való együttműködés gondolatától, úgy ahogyan az előttem lebegett.” (*Történelmi Szemle*, 2000. 3–4. szám, 336–337. és 346. old. Közli Gecsényi Lajos és Sipos Péter.)

Beneš viszont a második királypuccs, Horthy erélyes és eredményes fellépése, valamint a kelet-

európai viszonyok stabilizálódása után nem látta értelmét az emigráció komoly támogatásának Horthyval szemben. 1922. decemberi, Károlyival közösen tett belgrádi látogatásán Pribicević belügyminiszter ridegen közölte, hogy politikájukat túl radikálisnak találja. Világosan bontakozik ki a naplóból – különösen, ha Károlyi és Jászi levelezésével együtt olvassuk – az idáig vezető út, melynek végén be kellett látniuk, hogy az emigráció nem egyenrangú partnere az utódállamoknak. – Alárendelt szerepet azonban nem vállalhattak, hacsak nem akartak ügynökszerepbe kerülni, mint Linder Béla, akinek kétszínűségét több figyelmeztetés után is későn hitte el Jászi. Véletlen találkozása Sándor Pállal, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület elnökével, aki óvakodott az emigrációval való együttműködés látszatától is, pedig arról győztette meg, hogy elvfeladás nélkül a

hazai liberálisok, a pesti zsidó tőke támogatását sem remélhetik.

A reménytelenség tudatában vezette le 1923. január elején a maribori értekezletet – az utolsó félig sikerült kísérletet az októbristák összefogására. „Erre a lapra [*Bécsi Magyar Újság*] rámegegy minden energiám és életkedvem. Beteg vagyok. Ezt az életet nem bírom soká.” (1922. 12. 27.) „Nem lehet soká viselni ezeket az izgalmakat, ezt az örökös futkosást pénz után minden terminuskor... Amerika volna a megváltás, de félek, nincs már rá erőm.” (1922. 12. 29.) „Életem egyik legkínosabb lépése” – jegyzi fel, amikor 1923 márciusában pénzt fogad el Benešről napilapja, a *Bécsi Magyar Újság* konszolidálására. „Új Königgrätz nélkül nincs hazatérés” – ez a prófécia a végső lemondás (1923. 2. 12.).

Miután Károlyi Dalmáciából Angliába hajózott, Jászi 1923 augusztusában Constantából in-

dult el Amerika felé. Sikeres körútról 1924 tavaszán még visszatért, de csak azért, hogy még egyszer meggyőződjön az emigránspolitika reménytelenségéről, immár igazán illúziók nélkül búcsút mondjon mindennek és mindenkinek, s előkészítse végleges visszatérését Amerikába.

A szerkesztő nagy és nehéz munkát végzett a nem kiadásra szánt napló olvashatóvá tételével, rövidítései, nevei feloldásával, magyarázó jegyzetekkel, bevezetéssel – a problémák sokaságához képest igen kevés hibával. Az eredmény megérte fáradságát, az új Jászi-kutatók és értelmezők (vagy félreértelmezők) dolgát jelentősen megkönnyítette.

HAJDU TIBOR

Századvég

ÚJ FOLYAM 23. SZÁM, 2002. 1. SZÁM

Életutak

Róbert Péter:

Miért (nem) meritokratikusak a modern társadalmak?

Boreczky Ágnes:

Családtörténeti mozaik. A mobilitás és a migráció elbeszélései

Szabari Vera:

A társadalmi struktúra és mobilitás kutatása Magyarországon az 1960-as években

Birtokviszony

Fertő Imre:

A földreformok politikai gazdaságtana

Ötvenhat

Horváth Sándor:

1956 történetírása a rendszerváltás óta

Tantörténet

Pukánszky Béla:

A testi fenyték témája a 19. századi magyar neveléstankönyvekben